

De 'neutraliteit' van het openbaar onderwijs

Een historische beschouwing: 1795-1857

J. F. A. BRASTER*

RISBO, Afdeling Onderwijsonderzoek,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Samenvatting

Eén van de wezenskenmerken van het openbaar onderwijs in Nederland is de 'neutraliteit'. In dit artikel wordt een antwoord gegeven op de vraag in hoeverre het 'neutraliteits'-begrip, zoals dat na 1857 naar voren komt in de discussies over het karakter van de openbare school, is terug te voeren op ontwikkelingen in de periode 1795-1857. Hierbij wordt tevens ingegaan op de rol die de overheid en maatschappelijke organisaties hebben gespeeld bij de bepaling van het karakter van het openbaar onderwijs.

1 Inleiding

Het openbaar onderwijs in Nederland heeft drie wezenskenmerken: de publiekrechtelijke beheersvorm, de toegankelijkheid voor iedere leerling ongeacht herkomst of levensbeschouwing en de 'neutraliteit' (Leune, 1983, pp. 7-10). Met het 'neutraliteits'-begrip wordt aangegeven dat de overheidsschool ieders levensbeschouwing dient te eerbiedigen, waardoor het mogelijk moet zijn dat "allerlei geestestromingen elkaar daar ontmoeten en dat voor uiteenlopende minderheden de openbare school steeds plaats biedt" (Akkermans, 1980, p. 50). Deze 'neutraliteit' is sinds de tweede helft van de negentiende eeuw een regelmatig gebruikt begrip in het maatschappelijk debat over het karakter van de openbare school. Na de inwerkingtreding van de lager onderwijswet van 1857 wordt de openbare school geleidelijk aan beschouwd als een 'neutrale' school. In de laatste decennia van deze eeuw wordt deze kwalificatie nog steeds gebruikt. Wel wordt in deze periode steeds vaker

gesproken over de actief 'neutrale' of 'pluriforme' openbare school (Van Kemenade, 1979). Op de openbare school zou men zich dan, meer dan vroeger, actief bezig moeten houden met het aandacht besteden aan de verscheidenheid van levensbeschouwelijke en maatschappelijke waarden zoals die leven in de Nederlandse samenleving (Braster, 1987). Desalniettemin kiest 23% van de Nederlanders die in 1988 een voorkeur uitspreken voor het openbaar onderwijs als reden "omdat die school geen aandacht besteedt aan één bepaalde godsdienst of levensbeschouwing ('neutraal' is)". Het blijkt, op de open toegankelijkheid na, de belangrijkste reden te zijn om een openbare school te kiezen (Braster, 1988a).

In dit artikel wordt geprobeerd de historische wortels van het 'neutraliteits'-begrip, zoals dat na 1857 in zwang zou komen, bloot te leggen. Startpunt van deze historische analyse is het jaar 1795, het begin van de Bataafse tijd en het moment waarop het idee van de voor ieder kind toegankelijke en door de overheid gepropageerde eenheidsschool wordt geïntroduceerd. De vragen die in het artikel centraal staan zijn: 1) In hoeverre is het 'neutraliteits'-begrip, zoals dat na 1857 in de discussies over het karakter van de openbare school naar voren komt, terug te voeren op ontwikkelingen in de periode 1795-1857. 2) Welke rol hebben overheid en maatschappelijke organisaties gespeeld bij de bepaling van het karakter van het openbaar onderwijs in deze periode?

2 De Bataafse revolutie en de eerste schoolwetten

Het jaar 1795 is wellicht het belangrijkste jaar in de geschiedenis van het Nederlandse onderwijsbestel. Als in dit jaar Franse legers, met steun van Nederlandse patriotten, het land binnenvallen is het gedaan met de gewestelijke autonomie die kenmerkend is geweest voor de oude Republiek. Vanaf de stichting van de Bataafse Republiek wordt Nederland centraal

* Met dank aan prof.dr. N. L. Dodde voor commentaar op eerdere versies van dit artikel.

bestuurd. Vrijheid, gelijkheid en broederschap impliceren bestuurlijke eenheid. Er komt in 1798 een eerste grondwet en in 1801 de eerste voor het hele land geldende onderwijswet. Een eerste minister van onderwijs – agent van nationale opvoeding geheten – houdt met een reeks van rijksschoolopzieners toezicht op een acceptabele uitvoering van bedoelde schoolwet (Braster & Dodde, 1987, p. 69).

De omwenteling impliceert tevens het verbreken van de bestaande band tussen de gereformeerde kerk en de staat. In een uit 1796 daterend ontwerp van de grondwet lezen we wat deze scheiding betekent voor het schoolwezen: “*In deze Scholen wordt, op den gewonen schooltijd, geen onderwijs gegeven in Leerstellige Geloofsbegrippen van eenig bijzonder Kerkelijk Genootschap; ook worden in dezelve geene Boeken gebruikt, waarin dergelijke leerstellige begrippen gevonden worden*” (Hoorn, 1907, p. 1). In de grondwet van 1798 komt deze bepaling echter niet voor. Wel stelt de overheid in hetzelfde jaar een “Instructie voor den Agent van Nationale Opvoeding” op, waar in artikel 6 wordt opgenomen dat het leerstellig onderwijs van de publieke scholen moet worden geweerd (ibid., p. 9). De 57 artikelen omvatende “Instructie” kan worden gezien als het fundament waarop de nationale schoolwetgeving van het begin van de negentiende eeuw werd gebouwd.

Het was de tweede agent van nationale opvoeding J. H. van der Palm die samen met de ambtenaar A. van den Ende de eerste voor het gehele land geldende schoolwet zou opstellen. In deze wet van 1801 wordt vastgelegd dat “*al het leerstellige, dat, door de onderscheidene Kerkgenootschappen verschillend wordt begrepen*” geen plaats mocht krijgen op de openbare scholen (ibid., pp. 88-89). In een bij de wet behorend reglement wordt wel de mogelijkheid open gelaten de kinderen “*buiten den gewonen schooltijd*” onderwijs te laten ontvangen in de “*Godsdienstige leerstellingen van het Kerkgenootschap, waartoe zij behoren*” (ibid., p. 128). Het karakter van het openbaar onderwijs wordt vastgelegd in artikel 4 van de wet, waarin de zedelijk-redelijke strekking van het openbaar onderwijs wordt benadrukt (ibid., pp. 88-89).

Als in 1803 de eerste schoolwet, ten gevolge van de constitutionele wijzigingen van 1801, moet worden vervangen door een tweede, brengt dit geen wijzigingen met zich mee voor

zover het gaat om het karakter van het openbaar onderwijs (ibid., p. 162). Een onderscheid tussen de eerste schoolwet van 1801 en de tweede van 1803 waar wel op moet worden gewezen, heeft betrekking op het begrippenpaar openbaar-bijzonder onderwijs. De wet van 1801 hanteert een financieel criterium: een openbare school wordt op enigerlei wijze geheel of gedeeltelijk uit één of ander fonds van een overheidsinstantie gefinancierd, terwijl een bijzondere school van geen enkele openbare instelling enige financiële ondersteuning ontvangt. In de wet van 1803 wordt het openbaar onderwijs, zoals voor het begin van de 18e eeuw gebruikelijk is, onderscheiden van het (particuliere) huiselijk onderwijs (Dodde, 1988). Het begrip ‘openbaar’ had dus respectievelijk twee betekenissen: “van overheidswege gefinancierd” en “in het openbaar gegeven” (Hentzen, 1920, p. 106). Van een onderscheid in financiële zin is wederom sprake als de schoolwet van 1806 wordt uitgevaardigd (Dodde, 1971, p. 35). In de daaropvolgende schoolwet van 1857 wordt naast een onderscheid in financiële zin ook een onderscheid in bestuurlijke zin geïntroduceerd: openbaar onderwijs is onderwijs “van overheidswege, door publiek gezag ingesteld” (Scholten, 1928, p. 145). In 1920, het jaar waarin openbaar en bijzonder onderwijs in financiële zin worden gelijkgesteld, reesteet het (huidige) onderscheid naar bestuursvorm (Braster, 1988b).

De regelgeving voor het lager onderwijs van 1806 die meer dan een halve eeuw in werking zou blijven, omvat naast een wet een reglement, verordeningen op de examens en een instructie voor de schoolopzieners. De doelstelling voor het openbaar onderwijs is opgenomen in het reglement (artikel 22). Het luidt aldus: “*Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden*”. In het artikel 23 wordt vervolgd met: “*Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het onderwijs in het Leerstellige van het Kerkgenootschap, waartoe zij behoren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester*” (Hoorn, 1907, p. 225). Ook wordt vastgelegd dat geen andere leer- of leesboeken mogen worden gebruikt dan die

welke voorkomen op een in 1810 door de Secretaris van Staat voor de Binnenlandse Zaken opgestelde algemene boekenlijst. Karakterbepalend is verder artikel 6 van de "Algemeene Schoolorde": "*De schooltijd zal, hetzij wekelijks, hetzij dagelijks, met een kort en gepast Christelijk gebed, op eene eerbiedige wijze ingericht, geopend en gesloten worden, en zal bij dezelfde gelegenheden ook iets toepasselijks mogen gezongen worden*" (ibid., p. 252).

De "Christelijk-Zedelijke en Godsdienstige strekking" van de wetgeving van 1806 (Van den Ende, 1846, p. 45) blijkt verder uit de artikelen 8 en 11 van de verordeningen op de examens. Voor de aanvang van het examen werd de onderwijzer onderzocht op zijn "*Zedelijke en Godsdienstige denkwijze en beginse-len*". Bij het examen diende men ook vragen te stellen "*inzonderheid over de geschikste mid-delen om de schoolkinderen tot Christelijke deugdsbetrachting op te leiden*" (ibid., p. 98). Het opnemen van deze bepalingen is te zien als een uitdrukking van de gedachte dat het hoofddoel van het onderwijs alleen kon worden bereikt als men het oog richtte op de onderwijzer. Het was dan ook begrijpelijk dat Van den Ende bij de oprichting van de eerste Rijksschool in Haarlem in 1816 voorstelde om een leraar te benoemen die les moest geven in de bijbelse geschied- en zedekunde (Koksma, 1888, pp. 8-9).

Hoewel het karakter van het openbaar onderwijs zoals dat door Van der Palm was geformuleerd door de Secretaris van Staat H. van Stralen en A. van den Ende tekstueel ingrijpend werd herzien, bleef de strekking van de artikelen waarin de doelstelling van het openbaar onderwijs werd vastgelegd, gelijk: algemeen-christelijk en niet-leerstellig onderwijs. Het weren van het leerstellig onderwijs, wat in de praktijk neerkwam op het niet meer mogen gebruiken van de door de synode van Dordrecht voorgeschreven Heidelbergse catechismus, kan worden beschouwd als een breuk met het verleden. De band tussen de gereformeerde kerk en de staat werd weliswaar verbroken, in de praktijk was er evenwel geen sprake van een strikte scheiding. Illustratief in dit verband is artikel 8 van de staatsregeling van 1798 waarin wordt bepaald: "*de eerbiedige erkenning van een Albesturend Opperwezen versterkt de banden der maatschappij en blijft ieder burger ten duursten aanbevolen*" (Diepenhorst, z.j., p. 71). Boven-

dien bleek in de praktijk de oude 'kerk van de staat' veel van haar invloed op het onderwijs te behouden. Zo zou het rijksschooltoezicht voornamelijk bestaan uit (zij het vrijzinnige) predikanten en werd, zoals in de oude Republiek gebruikelijk was, het ambt van onderwijzer veelal gecombineerd met een (betaalde) kerkelijke functie (Boekholt, 1978, p. 24).

Tevens moet worden opgemerkt dat het onderwijs in de oude Republiek niet overal en niet altijd een streng leerstellig karakter heeft gehad (Koopmans, 1894). De praktijk was vaak *minder orthodox dan werd beoogd, hetgeen voornamelijk te maken had met het bestaan van uiteenlopende visies inzake onderwijs en godsdienst*. Zo is binnen de kringen der hervormden altijd sprake geweest van een minderheid, die geïnspireerd door Erasmus en Coornhert, een meer humanistische koers wilde varen. Deze bijbels-humanistische houding is onder meer terug te vinden bij de stedelijke regenten. Hun liberale onderwijspolitiek kwam niet zelden in conflict met de wensen van de hervormde predikanten (Idenburg, 1964, p. 76). Naast de diversiteit in hervormde kring moest tevens rekening worden gehouden met een bonte variëteit aan andere godsdienstige groeperingen.

In vele opzichten is de omwenteling van 1795 dus niet te beschouwen als een breuk tussen de oude en nieuwe Republiek. In de praktijk is van een scheiding tussen godsdienst en staat geen sprake (Noordam, 1981, p. 143). Een positief christelijke opvoeding blijft het hoofddoel. Koksma stelt dat het de regering in deze dagen voornamelijk ging om de zedelijke opvoeding: "Daarin bestond 'het hooge doel' der Schoolwetgeving; het tegengaan der toenemende zedeloosheid was de hoogste wensch van het Gouvernement en het *eerste doel*, welk hetzelfde met de aangevangen schoolverbetering beoogde" (Koksma, 1888, p. 7). De regering maakt dan ook geen bezwaar tegen leerstellig onderricht "*buiten den gewoonen schooltijd*" (Hoorn, 1907, p. 128). Integendeel, in 1806 wordt een door Van den Ende opgestelde circulaire gericht aan de diverse kerkgenootschappen in Nederland, die nadrukkelijk worden verzocht het leerstellig onderwijs voor hun rekening te nemen, terwijl het geschiedkundig en zedekundig gedeelte van de christelijke godsdienst op school zou worden verzorgd (Meylink, 1857, pp. 125 e.v.).

Hoewel de bijbel niet op de algemene boe-

kenlijst voorkomt, sluit Van den Ende, blijkens de toelichting bij de boekenlijst, het gebruik ervan op school niet uit. Het wordt vanzelfsprekend geacht dat de onderwijzers "op gezette tijden of bij gepaste gelegenheden" van de bijbel gebruik maken (Van Eck, 1938, p. 10). De reserves tegen het gebruik van de bijbel waren met name van psychologisch-didactische aard. Van den Ende vroeg zich af of de bijbel wel geschikt was als schoolboek. Men diende in ieder geval rekening te houden met "de vatbaarheid en den ouderdom der kinderen" (Van den Ende, 1803, pp. 127 e.v.). Maar het wéren van het bijbelonderwijs werd niet verlangd. Dat zou volgens Van den Ende betekenen dat "het hooge doel der schoolwet, volksovoeding, Christelijke volksovoeding, voor alle de leerlingen dier scholen gelijkelijk stonde vernietigd te worden" (Van den Ende, 1846, p. 89).

3 *De rol van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*

De basis van de eerste schoolwetten is gelegd aan het eind van de achttiende eeuw. In deze eeuw wordt de gereformeerde mensbeschouwing langzamerhand overvleugeld door het verlichtingsdenken. In Nederland slaan de denkbeelden van de Duitse Aufklärungspedagogen en van de Engelse filosoof J. Locke meer aan dan het werk van J. J. Rousseau en andere Franse filosofen (Schama, 1977, pp. 68-69). In Frankrijk had de verlichting een meer anti-kerkelijk karakter dan in Engeland of Duitsland (Hooenboom, 1967, p. 79). En het was dit karakter dat zich minder goed verdroeg met de overwegend gereformeerde signatuur van de oude Republiek. Het rationalisme krijgt in Nederland een plaats toebedeeld, maar tegelijkertijd wordt vastgehouden aan het geopenbaarde geloof. De kerk verwereldlijkt. Goddelijke eisen worden gereduceerd tot wereldlijke deugden, maar die blijven christelijk van aard. Tolerantie en verdraagzaamheid behoorden tot de begrippen die meer dan ooit op de voorgrond traden (Idenburg, 1964, pp. 80-81). De nieuwe tijdgeest wordt voornamelijk uitgedragen door wetenschappelijke genootschappen, zoals het Zeeuws Genootschap van Wetenschappen en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Met name de Maatschappij tot Nut van 't

Algemeen zou op het onderwijsterrein een rol van grote betekenis spelen. Na de oprichting in 1784 zou de Maatschappij zich inzetten voor de verbetering van het Nederlandse schoolwezen. Er werden prijsvragen uitgeschreven, leer- en leesboekjes uitgegeven, alsmede handleidingen voor onderwijzers gepubliceerd. Verder werden er Nutskweekscholen en Nuts lagere scholen gesticht (Van der Velde, 1959). De bemoeienis strekt zich ook uit op het terrein van het onderwijsbeleid. Als op 10 juni 1796 door de Nationale Vergadering een commissie wordt ingesteld om een "Plan voor Nationaal Onderwijs" te ontwerpen, wordt door het hoofdbestuur van de Maatschappij in september 1796 een adres ingediend waarin het zijn denkbeelden over het onderwijs uiteenzette. De commissie legde naar aanleiding van dit stuk de Maatschappij een 15-tal vragen voor. In november 1796 reageerde het hoofdbestuur met het rapport "Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs" (Dodde, 1971).

In juli 1796 beschikte de Nationale Vergadering reeds over een onderwijsrapport dat was opgestuurd door een commissie van de gemeenteraad van Leiden. Dit rapport heeft met name betrekking op de 'arm-kinderscholen' in Leiden; een aanduiding die de Leidse commissie wil vervangen door de 'meer edelen' aanduiding 'Openbare Scholen'. Deze scholen dienen open te staan voor kinderen van alle gezindten en daarom verdient het leerstellig onderwijs "dat bovendien voor jongere kinderen ongeschikt is", geen plaats op het onderwijsprogramma. Dat blijft de taak van de verschillende geestelijken "voor wie de school dan ook de nodige tijd beschikbaar moet houden". Wel moet er aandacht worden besteed aan godsdienstonderwijs, maar dan zo "dat niemand er aanstoot aan kan nemen" (Van Det, 1939, pp. 114 e.v.; Douma, 1922, p. 119).

Deze gedachten treffen we ook aan in het Nutsrapport van 1796. Het godsdienstig onderwijs zou "meer een waarlijk opvoedend en zedekundig karakter" moeten aannemen. In het rapport wordt verder onderscheid gemaakt tussen algemeen nationaal en bijzonder onderwijs. Met bijzonder onderwijs bedoelt men het kleuteronderwijs en het lager onderwijs voor kinderen van goeude ouders. Het hoeft niet te worden gefinancierd door het rijk. Het algemeen nationaal onderwijs dient

daarentegen volledig te worden gesubsidieerd door de rijksoverheid en dient voor elk kind "zonder onderscheid van stand of sexe" toegankelijk te zijn. Doel is de vorming van "deugdzaame en nuttige Leden der Maatschappij". Wie de algemene nationale school verlaat dient derhalve te kunnen lezen, schrijven en rekenen, alsmede "de algemeene begrippen van godsdienst en van de Staatsregeling" te kennen (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1796, p. 5). We kunnen de christelijke en maatschappelijke deugden hier reeds herkennen. "Maatschappelijk" was immers een synoniem voor staatkundig (Van der Giezen, 1937, pp. 200 e.v.). Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat in het gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1934, p. 91) wordt gesteld dat artikel 22 van het reglement van 1806 onder "rechtstreeksche invloed van het Nut" tot stand gekomen is.

De door het Nut geformuleerde denkbeelden zijn niet allemaal door de nationale overheid overgenomen. In de aan de eerste onderwijswetten voorafgaande "Memorie" wordt door Van der Palm gesteld dat het idee van volledig door het rijk gesubsidieerd algemeen nationaal onderwijs te veel kosten met zich mee zou brengen. Bovendien is in zijn visie de taak van de overheid inzake het onderwijs een aanvullende (Hoorn, 1907, p. 25).

4 *Het ontstaan van een nieuwe 'schoolstrijd'*

Na de totstandkoming van het koninkrijk der Nederlanden onder Willem I blijft de schoolwet van 1806 van kracht. De afsluiting van het Bataafs-Franse tijdperk betekent wel dat er in 1814 een nieuwe grondwet wordt vastgesteld, die reeds een jaar later, na de vereniging met België, wordt gewijzigd. De grondwetcommissie stelt in 1815 het onderwijsartikel als volgt vast: "*Het openbaar onderwijs is een aanhoudend voorwerp van de zorg der Regeering. De Koning doet van den staat der hooge, middelbare en lage scholen, jaarlijks, aan de Staten-Generaal een uitvoerig verslag geven*" (Hoorn, 1907, p. 296). Onder druk van de Belgische leden van de commissie wordt het motief voor deze zorg ("*bevordering van Godsdienst*"), zoals dat was opgenomen in de grondwet van 1814, niet langer vermeld. Het was een voor-

beeld van de spanningsvolle relatie die er in Nederland bleek te bestaan tussen godsdienst en onderwijs.

In de periode 1795-1815 zijn er tekenen dat niet iedereen in Nederland tevreden is met de onderwijsvernieuwingen die door de overheid, verlichte predikant-schoolopzieners, bestuurders van de protestantse kerk en vertegenwoordigers van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen worden voorgestaan (Boekholt & De Booy, 1987, p. 132). Deze kleine elite staat daarbij tegenover een groep ouders die nog steeds aan het oude volksgeloof was gehecht en die het niet-leerstellig karakter van de school, alsmede de introductie van nieuwe leer- en leesboekjes op de school (zoals die door Van den Ende in de algemene boekenlijst waren opgenomen en waarvan een aanzienlijk deel was gepubliceerd door het Nut), weinig op prijs stelt. De in deze periode nog zwak georganiseerde katolieke kerk kan zich in beginsel nog wel vinden in het niet-leerstellig en algemeen-christelijke karakter van de openbare school.

In de periode 1815-1857 komt de ontevredenheid van sommigen met de algemeen-christelijke openbare school duidelijker naar voren dan voorheen. Onderwijshistorici spreken in dit verband veelal van een schoolstrijd, een term die aanleiding kan zijn tot misverstanden. Het gaat immers niet om een 'burgeroorlog' tussen brede maatschappelijke stromingen, maar om verbale schermutselingen tussen elites van uiteenlopende religieuze groeperingen. Hun opvattingen kunnen bovendien voor een deel worden gezien als psychologische reacties op jaren van tegenspoed en rampen (De Bruin, 1985, p. 261). Bovendien ging de 'schoolstrijd' grotendeels voorbij aan de ouders. Verwonderlijk is dat niet. Nederland was in de eerste helft van de negentiende eeuw een arm land, waar lang niet alle kinderen naar school werden gestuurd en waar kinderarbeid eerder regel dan uitzondering was (Braster & Dodde, 1986, pp. 166 e.v.). In de gedetailleerde rapporten van schoolopziener Weinbeek over het functioneren van het Nederlandse schoolwezen, treffen we ook weinig gegevens aan die duiden op openlijk verzet van ouders. Potentiële spanningen met betrekking tot de onderwijsinhoud (het lezen van de bijbel, het verdwijnen van de catechismus, de zang, de nieuwe leesmethoden en de vaderlandse geschiedenis) resulteerden zelden in

onoplosbare conflicten. De algemeen-christelijke openbare school nam als een kameleon de kleur aan van de lokale omgeving. Er waren met andere woorden protestant-christelijke en rooms-katholieke openbare scholen. Ook in gemengde gebieden werden op schoolniveau oplossingen gevonden die recht deden aan de religieuze verhoudingen (De Bruin, 1976, p. 258; Reinsma, z.j., pp. 86-111).

Het verzet tegen het karakter van het openbaar onderwijs zoals dat in de wet van 1806 is vastgelegd, wordt voornamelijk gedragen door twee getalsmatig kleine groeperingen, de orthodox-protestanten en de ultramontaanse katholieken, die beide, zij het om uiteenlopende redenen, niet tevreden zijn met de protestantse signatuur van de openbare school. Een niet onaanzienlijk deel van de orthodox-protestantse groep is verenigd binnen het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap. Zij behoren echter niet tot de hoofdstroom van dit kerkgenootschap. De dominante richting staat onder leiding van de Groningse hoogleraar en schoolopziener P. Hofstede de Groot. Deze zogenaamde Groninger richting werpt zich op als verdediger van de algemeen-christelijke en voor iedereen toegankelijke openbare school van 1806. Het onderwijs mocht geen leerstellig karakter hebben. Het werd belangrijker geacht om met Jezus als voorbeeld te laten zien "wie de mensch is, zijn moet en worden kan" (Kalsbeek, Lens & Meijnen, 1904, p. 17).

De orthodox-protestantse richting neemt stelling tegen het supranaturalisme van de Groninger richting, alsmede tegen het optimistisch vooruitgangsgeloof en het vertrouwen in de opvoedbaarheid van de mens (Da Costa, 1823; Idenburg, 1964, p. 86). De orthodox-protestanten blijven, in tegenstelling tot de Groningers, vasthouden aan de formulieren van eenigheid, de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelberger catechismus en de besluiten van de synode van Dordrecht in 1618 en 1619. Hun streven is er dan ook op gericht om de openbare school het oude leerstellige karakter van voor 1795 terug te geven.

De orthodox-protestantse richting binnen het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap is echter geen homogene groepering. Er moet onderscheid worden gemaakt tusschen de confessionele richting met G. Groen van Prinsterer als voorman en de ethisch-irenische

richting, waartoe de latere minister J. J. L. van der Bruggen gerekend moet worden. De eerste groep gaat uit van een staat die steunt op de protestantse geloofsbelijdenis, terwijl de tweede groep meent dat de staat ten opzichte van alle kerkgenootschappen een neutrale houding moet innemen (Boekholt & De Booy, 1987, p. 138). De eerste groep streeft tevens naar een revitalisering van het protestantse karakter van de openbare school, terwijl de tweede groep van mening is dat de openbare school ten opzichte van de godsdienst een neutrale opstelling moet innemen (Idenburg, 1964, p. 95). Naast de twee genoemde orthodox-protestantse groepen die deel blijven uitmaken van de hervormde kerk, moet bovendien worden gewezen op een groep gelovigen die zich in 1834 heeft losgemaakt van de hervormde kerk, de afgescheidenen.

Naast de kritiek van de orthodox-protestanten is er kritiek van de ultramontanen. Na de officiële scheiding tussen Nederland en België in 1839 neemt de ultramontaanse invloed op de onderwijspolitiek in betekenis toe. Men strijdt voor een déprotestantisering van de 'anti-katholieke' openbare school en voor de vrijheid om eigen katholieke scholen op te richten (Idenburg, 1964, p. 87). Daarin verschillen de ultramontanen van de orthodox-protestanten, die de vrijheid van onderwijs voornamelijk zien als "een monopolistische vrijheid van de Gereformeerde of de te reformeren Hervormde Kerk in het totale onderwijs" (De Bruin, 1985, p. 218). Zo opteert Groen van Prinsterer in 1841 voor een "gereformeerde" openbare gezindteschool, die gesplitst zou kunnen worden in een protestantse, een katholieke en een joodse openbare school, of, bij het in stand houden van de gemengde openbare school, voor "afzonderlijk onderrigt voor Protestant en Rooms-Katholijken (...) in de vakken waarop de invloed van onderscheidene geloofsbegrippen zich bijna onvermijdelijk openbaart" (Langedijk, 1947, p. 24).

5 *De nieuwe grondwet: vrijheid en eerbiediging*

Na de definitieve breuk met België in 1839, was de regering verplicht om de grondwet van 1815 te wijzigen. Een jaar later staat de nieuwe grondwet in de staatscourant, maar het bete-

kent nog geen wijziging van het onderwijsartikel. Die wijziging leek evenwel onvermijdelijk. Naar aanleiding van de aanhoudende klachten van katholieke zijde over het protestantse karakter van de openbare school wordt nog in hetzelfde jaar een staatscommissie ingesteld. Het advies van de commissie zou leiden tot het Koninklijk Besluit van 2 januari 1842. Interessant is artikel 10 dat de onderwijzers van de lagere scholen verplicht: "*om aan de geestelijken der onderscheidene godsdienstige gezindheden in hunne stad of gemeente, op derzelver te dien einde te doene schriftelijke aanvraag, opgave te doen van alle boeken, gezangen en schriften, waarvan zij onderwijzers bij het onderricht in hunne scholen gebruik maken*" (Hoorn, 1907, p. 316). Het artikel vervolgt met een uitvoerige beschrijving van de procedure die gevolgd moet worden indien de geestelijken daadwerkelijk bezwaren maken tegen het gebruik van bepaalde boeken. Niet alleen kon men boeken "*verbieden*", het was ook mogelijk om passages in een boek "*onleesbaar*" te maken.

Van belang is ook artikel 2 van het besluit, waarin wordt vastgelegd dat de samenstelling van de provinciale schoolopzienscorpsen in overeenstemming moest worden gebracht met de godsdienstige verhoudingen binnen een provincie. Een begrijpelijke beslissing omdat het schooltoezicht immers werd gedomineerd door verlichte en vernieuwingsgezinde predikanten. Bij de benoeming van nieuwe onderwijzers gold een soortgelijk criterium (ibid., p. 316). Het bleef verder "*ten strengste verboden*" op de openbare school "*eenige uitlegging te geven of uitdrukking te bezigen, waardoor aan eene of andere gezindheid aanstoot zou kunnen worden gegeven*" (ibid., p. 319). Een vergelijkbare 'negatieve' formulering was ook terug te vinden in een eerdere poging van de regering om de wet van 1806 overeind te houden (K. B. 27 mei 1830, artikel 6). Leerstellig godsdienstig onderwijs bleef dus verboden, maar de regering opende in 1842 wel de deuren van de openbare scholen voor het geven van dergelijk onderwijs (voor één uur per dag) door geestelijken van de verschillende kerkgenootschappen.

Het K. B. van 1842 mag in het katholieke zuiden in goede aarde zijn gevallen, de orthodox-protestanten waren er minder gelukkig mee, omdat het besluit een verwatering van het protestants-christelijke karakter van de

openbare school tot gevolg zou hebben. Sommige orthodox-protestanten begonnen dan ook te pleiten voor het oprichten van eigen scholen, een verlangen dat de katholieken al eerder kenbaar hadden gemaakt. De mogelijkheid om bijzondere scholen op te richten bestond reeds, maar de spaarzame pogingen om bijzondere *confessionele* scholen te stichten waren tot voorheen, op een enkele uitzondering na, stukgelopen op de onbereidwilligheid van de gemeentelijke overheid. Het K. B. van 1842 bracht enige verbetering, omdat bij een weigering van de benodigde vergunning een beroep bij Gedeputeerde Staten mogelijk werd.

De vrijheid van onderwijs zou uiteindelijk in 1848 worden opgenomen in een nieuwe grondwet. Dat was hoofdzakelijk te danken aan de inspanningen van de liberalen, die in dit jaar de regeringsmacht verwierven. In 1844 wordt door negen liberalen, waaronder J. R. Thorbecke en D. Donker Curtius, een voorstel tot grondwetsherziening ingediend. In het onderwijsartikel zou de volgende bepaling worden opgenomen: "*De inrigting van het publiek onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de wet geregeld*". Thorbecke beschouwde de invoeging van de 'eerbiedigings'-bepaling als een noodzakelijke herhaling van hetgeen ook al in de grondwet van 1815 stond: "*De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd*" (Bolkestein, 1939, pp. 27-28). Tot een openbare behandeling van het voorstel zou het echter niet komen.

Het concept-artikel dat wordt voorgesteld door de staatscommissie van 1848, waarin zowel Thorbecke als Donker Curtius zitting hebben, ondergaat een ander lot. In het voorstel van de commissie komt opnieuw de bepaling van 1844 voor, evenals een lid dat handelt over het onderwijsverslag, terwijl tevens wordt bepaald: "*Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid der onderwijzers en het Toezigt der Overheid, beide door de wet te regelen*". De liberale regering neemt het concept-artikel in hoofdlijnen over. De wijzigingen hebben betrekking op het laatstgenoemde lid, dat als volgt wordt geformuleerd: "*behoudens het toezicht der overheid, en bovendien, voor zover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers; het een en ander*

door de wet te regelen". Opmerkelijk is dat het advies van de Raad van State om de bepaling waarin werd gesproken over de "eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen" uit het artikel te schrappen, niet werd overgenomen (Langedijk, 1953, p. 69).

Het was de Tweede Kamer die onder meer bij deze bepaling vraagtekens zou plaatsen. Zo werd in het Voorlopig Verslag de vrees uitgesproken "dat op de openbare scholen bijna geheel geen onderwijs zal kunnen worden gegeven in verscheidene vakken (...) zonder dat er iets wordt aangeroerd of gezegd, dat geacht kan worden, niet met het godsdienstig begrip van dezen of genen te stroken" (Diepenhorst, 1927, p. 63). De nadere uitleg van de regering nam de bezwaren tegen de 'eerbiedigings'-bepaling echter weg. Zij stelde: "Deze woorden betekenen toch in den daad niets anders dan: behoudens den eerbied uit het oog te verliezen, welken men aan andersdenkenden verschuldigd is (...) Het voorschrift hier gegeven, strekt alleen, om van de openbare scholen te weren datgene, wat men theologischen twist noemt" (ibid., p. 65).

De meerderheid van de Kamer wilde de vrijheid van onderwijs wel accepteren, maar dan alleen als er aan een aantal voorwaarden werd voldaan. Men drong om te beginnen aan op het behoud van de uit 1815 daterende zinsnede "Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering". De regering moest al zijn aandacht op de openbare lagere scholen blijven richten om zodoende de mogelijk negatieve invloed die zou uitgaan van de op te richten bijzondere scholen teniet te doen. De Kamer verlangde daarom ook een extra bepaling in het onderwijsartikel waarin werd vastgelegd "dat in iedere gemeente, zonder onderscheid, van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs worde gegeven" (ibid., p. 62). De regering liet vervolgens weten geen bezwaar te hebben tegen het opnieuw opnemen van "de aanhoudende zorg", terwijl, zij het niet direct, ook werd ingestemd met de opname van een nieuw lid, dat luidde: "Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs gegeven" (Hoorn, 1907, p. 327). De hoofdbezwaren waren nu van tafel en de onderwijsparagraaf werd, met slechts enkele stemmen tegen, in beide Kamers aangenomen.

De door de katholieken begeerde vrijheid van onderwijs was nu een feit. De liberalen

waren geslaagd in hun streven om de concentratie van macht bij de landsregering te verminderen en de primaire verantwoordelijkheid te leggen bij de lagere organen en de individuele burgers (Boekholt & De Booy, 1987, p. 144). De voorstanders van de beginselen van de wet van 1806, waaronder de Synodale Commissie van de Hervormde Kerk, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het in 1842 opgerichte Nederlandsche Onderwijzers Genootschap waren aanvankelijk sterk gekant tegen de onderwijsvrijheid, maar hadden geen reden om ontevreden te zijn met de nieuwe grondwet. Met name het Genootschap had, onder leiding van haar voorzitter P. Hofstede de Groot, kans gezien om diverse waarborgen voor het openbaar onderwijs in de grondwet te laten opnemen (De Boer & Heinsius, 1892, pp. 27 e.v.). Deze waarborgen betroffen "de aanhoudende zorg" voor het openbaar onderwijs en de "alomtegenwoordigheid" ervan, terwijl ook het onderzoek naar de "zedelijkheid" van de onderwijzer aan het grondwetsartikel was toegevoegd op aanraden van het Genootschap (Diepenhorst, 1927, p. 75). Het Genootschap trof in deze periode de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan haar zijde. Ook deze organisatie richtte zich met schriftelijke verzoeken tot regering en parlement. De invloedspogingen van het Nut, alsmede die van het Genootschap hebben uiteindelijk het beoogde effect gehad. Het openbaar onderwijs zou niet bedreigd worden door de onderwijsvrijheid, terwijl het algemeen-christelijk karakter van de openbare school behouden zou blijven.

Uit de behandeling van het onderwijsartikel in het parlement kan worden afgeleid dat de wetgever zeker geen godsdienstloze openbare school voor ogen heeft, hetgeen geheel in overeenstemming is met de opstelling van de voorstanders van de wet van 1806. Buys (1887, p. 772) stelt terecht: "Het grondwettig gebod is meer tegen eene zekere wijze van bespreking gericht dan tegen de behandeling van bepaalde onderwerpen gericht. Zij wil geen propaganda voor kerkelijke dogma's en eerbied hebben getoond voor de meening van andersdenkenden". Maar niet iedereen was het eens met een dergelijke interpretatie van het 'eerbiedigings'-beginsel. Dat bleek toen het grondwetsartikel vertaald moest worden in een nieuwe lager-onderwijswet.

De eerste poging om de schoolwet van 1806 te vervangen werd ondernomen door de liberale minister J.M. de Kempenaer die ook de grondwetsdiscussies had geleid. Hij stelde in 1849 een wet op met alleen voorschriften en zweeg over beginselen. Opmerkelijk is zijn interpretatie van de 'eerbiedigings'-bepaling. In de memorie van toelichting stelt hij: "De Openbare school moet op een aan alle godsdienstig onderwijs vreemd, volkomen onzijdig standpunt staan, dan alleen voldoet men aan het grondwettig voorschrift en worden eendeloze twisten voorkomen" (Bolkestein, 1939, p. 34). Het Nederlandsche Onderwijzers Genootschap, dat, evenals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in een eerder stadium een wetsontwerp had aangeboden aan de regering, reageerde teleurgesteld omdat het christelijk beginsel uit de wet was verdwenen. Ten gevolge van een kabinetwisseling werd het ontwerp echter niet verder in behandeling genomen.

De opvolger van De Kempenaer, Thorbecke, zou niet aan een nieuwe onderwijswet toekomen. Het daaropvolgende conservatieve kabinet met G.C.J. van Reenen als minister van Binnenlandse Zaken produceerde daarentegen twee ontwerpen. Het eerste ontwerp uit 1854 was gebaseerd op het beginsel dat de openbare school zich diende te beperken tot een "algemeene ontwikkeling en vorming", terwijl de mogelijkheid werd geopend om "waar de plaatselijke omstandigheden dit toelaten" openbare gezindheidsscholen op te richten (Wet, 1857, pp. 18 e.v.). Het ontwerp werd door alle partijen in de Tweede Kamer ongunstig ontvangen, zelfs door Groen van Prinsterer. Het tweede ontwerp van Van Reenen uit 1855 kon wel rekenen op de steun van een meerderheid van het parlement. De facultatieve splitsing werd geschrapt, het onderwijs werd "dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst" en de relatieve 'neutraliteit' deed zijn intrede. De onderwijzers moesten zich onthouden "van iets te onderwijzen, te doen of toe te laten, kwetsend voor de godsdienstige begrippen der gezindheid of gezindheden, waartoe de schoolgaande kinderen behooren" (Koksma, 1888, p. 20). In het eerste ontwerp was er sprake geweest van een absolute 'neutraliteit': de onderwijzer mocht

geen enkele godsdienstige groepering kwetsen, waarbij het niet uitmaakte of er al of niet kinderen van een dergelijke groepering op school aanwezig waren. In het tweede ontwerp daarentegen was de aanwezigheid van bepaalde godsdienstige gezindten op school door-slaggevend. De wet sloot daarmee aan bij de praktijk. De ontwerpwet van 1855 zou zijn aangenomen als de Koning niet had geweigerd om de wet te ondertekenen. Hij besloot tot deze stap toen in 1856 bleek dat een deel van de orthodox-protestantse bevolking uit angst voor een déprotestantisering van het openbaar onderwijs, bezwaar maakte tegen de onderwijswet.

In hetzelfde jaar komt de regeringsmacht in handen van de eerder genoemde Van der Brugghen. Voor het eerst betreedt een orthodox-protestantse minister het 'strijd-toneel'. In tegenstelling tot Groen van Prinsterer opteert hij niet voor een herprofilering van het protestantse karakter van het openbaar onderwijs, maar voor de vrijheid om bijzondere scholen op te richten. In een ontwerpwet voor het lager onderwijs werd geheel in lijn met dit beginsel bepaald dat, indien "de kinderen van het bezoe-ken der openbare school, uit hoofde van godsdienstige bezwaren der ouders, worden teruggehouden", de mogelijkheid moest bestaan om bijzondere scholen op te richten. Het rijk zou daarbij hulp moeten verlenen door middel van het verstrekken van subsidie. In artikel 21 van het ontwerp werd tevens, overeenkomstig de verlangens van de voorstanders van de algemeen-christelijke openbare school, opgenomen dat het openbaar onderwijs dienstbaar moest worden gemaakt "aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden". De onderwijzer diende zich opnieuw te onthouden van "iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden". Ook sprak de wet over het inprenten van die eerbied en het opwekken tot "onderlinge liefde en verdraagzaamheid". Het "onderwijs in de godsdienst" werd overgelaten aan de kerkgenootschappen, die daartoe "buiten de schooluren" konden blijven beschikken over de schoollokalen. In artikel 16 van het ontwerp werd vastgelegd dat er in elke gemeente sprake moest zijn van een "voldoend getal scholen, toegankelijk voor alle kinderen, zonder onder-

scheid van godsdienstige gezindheid" (Wet, 1857, p. 97).

Het ontwerp had een duidelijk compromis-karakter. Doel was zowel de meerderheid als de minderheid te bevredigen. Het eventueel verlenen van rijkssubsidie voor de bijzondere scholen waarmee men tegemoet kwam aan de bezwaren van de minderheid, maakte echter geen enkele kans. De alinea werd met algemeene stemmen verworpen. Ook de toevoeging aan de 'eerbiedigings'-bepaling waarin werd gesproken over het "*inprenten van eerbied*" werd als te zwaar beoordeeld en verworpen. Om de meerderheid ervan te verzekeren dat de openbare school van 1857 op dezelfde fundamenten was gebouwd als die van 1806 en daarmee toegankelijk bleef voor kinderen van alle godsdienstige gezindten, handhaafde de regering de bepaling waarin werd gesproken over de "*Christelijke en maatschappelijke deugden*". Dat betekende echter niet dat men onder de "*deugden*" hetzelfde moest verstaan als in 1806 (Noordam, 1966, pp. 292 e.v.). Aan het feit dat de "*Christelijke deugden*" in 1857 vooraf gaan aan de "*maatschappelijke*", moet men niet te veel betekenis hechten. De "*deugden*" van 1857 hebben "eerder een meer gesecculariseerde gerichtheid dan een religieus-christelijke betekenis zoals in 1806" (Dodde, 1983, p. 44). Van der Bruggen zelf stelt in 1860 dat de opleiding tot christelijke deugden van 1806 moest worden gezien als een "opleiding tot het Christendom". De wet van 1806 schreef volgens hem "een godsdienstig onderwijs voor, een genutraliseerd Christendom". Op de staatsschool van 1857 werd "geen godsdienstig onderwijs, in welken zin dan ook, gegeven". Dat was een taak voor de kerk, waar de staat zich buiten moest houden.

De wet van 1857 bracht met zich mee dat de openbare school zich ten aanzien van godsdienst en levensbeschouwing meer terughoudend moest opstellen dan in 1806 werd beoogd. Maar Van der Bruggen heeft nooit geopteerd voor een absolute 'neutraliteit' of voor een godsdienstloze school, zoals Groen van Prinsterer hem verweet. In feite pleitte hij voor een positieve 'neutraliteit'. Over de 'eerbiedigings'-bepaling merkt hij in 1857 het volgende op: "Ergenis wordt niet gegeven door het aanwezig zijn van blijken, getuigenissen, tekenen, dat de Nederlandsche natie eene in mindere of meerdere mate van den zuurdeesem des Evangelies doortrokkene natie is. (...)

Maar ergenis en niet-eerbiediging is het, op krenkende wijze, met minachting, in tegenwoordigheid van anderen te spreken over hunne godsdienstige overtuiging; het is, het in hunne tegenwoordigheid in tegenstelling plaatsen van eene andere overtuiging als eene betere" (Handelingen, Tweede Kamer, Bijlagen, p. 1114). De onderwijzer stond daarbij centraal. Kohnstamm (z.j., p. 26) stelt in dit verband: "Met de invloed van de onderwijzer – zelfs als deze slechts als een zwijgende getuige optreedt – acht Van der Bruggen een gemengde school mogelijk, die de naam Christelijk mag voeren, door de sfeer, die ze schept". Maar het is zeer de vraag of Van der Bruggen dit alles in 1857 heeft kunnen verhelderen. Duidelijk is wel dat na 1857, de wet werd in dit jaar met 47 tegen 13 stemmen aangenomen, het 'neutraliteits'-begrip een meer negatieve inhoud heeft gekregen dan was beoogd (Oosterlee, 1929, p. 176).

7 Afsluitende opmerkingen

Als Bolkestein (1939, p. 10) stelt dat in 1796 voor het eerst de wettelijke 'neutraliteit' van het openbaar onderwijs ten tonele verschijnt, heeft hij daarin gelijk. Daarmee wordt dan niet bedoeld dat het openbaar onderwijs wat betreft de overdracht van waarden, normen, kennis en vaardigheden als 'neutraal' moet worden gekenschetst. Integendeel, het openbaar onderwijs had een algemeen-christelijk karakter en een zedelijke strekking. Wel beoogde de overheid aan het begin van de negentiende eeuw de invloed van de kerk op het onderwijs te 'neutraliseren'. De overheids-school diende in het teken te staan van een 'christendom boven geloofsverdeeldheid'. Er was derhalve geen plaats voor onderwijs in de leerstellingen van één of ander kerkgenootschap. De overheid keurde een dergelijke vorm van onderricht echter niet af. Er werd zelfs aanbevolen om het buiten de reguliere schooltijden te laten geven door geestelijken van de diverse kerkgenootschappen. Zo zou de openbare school voor kinderen van alle godsdienstige gezindten toegankelijk zijn en kon het fungeren als een eenheidsschool in een eenheidsstaat. In het begin van de negentiende eeuw is de openbare school dus te beschouwen als een 'neutrale' school in leerstellig opzicht en niet als een 'neutrale' school in godsdienstig opzicht.

In de loop van de negentiende eeuw werden het niet-leerstellige en algemeen-christelijke karakter van de openbare school in toenemende mate ter discussie gesteld. De gedachte van een 'christendom boven geloofsverdeeldheid' als richtinggevend beginsel van de openbare school werd niet gedeeld door alle godsdienstige groeperingen in Nederland. Voor de orthodox-protestantse en ultramontaanse minderheden was deze gedachte zelfs in het geheel onacceptabel. Een eenheidsschool in een in levensbeschouwelijk opzicht pluriforme samenleving was niet haalbaar. Het geven van algemeen-christelijk onderwijs bleek bovendien pedagogische grenzen te hebben. De bestaande 'neutraliteit' in leerstellige zin werd geleidelijk aan dan ook gecompleteerd door een 'neutraliteit' in godsdienstige zin. In 1857 werd dit beginsel opgenomen in de nieuwe wetgeving voor het lager onderwijs. Opnieuw was het niet de bedoeling van de rijksoverheid om het godsdienstige element in zijn geheel van de openbare school te verbannen. Deze school zou een christelijke sfeer kunnen ademen door de wijze waarop de onderwijzers zich persoonlijk opstelden ten aanzien van levensbeschouwelijke en godsdienstige zaken. Zo zou de wet echter niet worden geïnterpreteerd. Na 1857 zou de ingezette 'neutralisering' van het openbaar onderwijs zich doorzetten. Het godsdienstig element zou na dit jaar worden gemonopoliseerd door het bijzonder onderwijs.

Literatuur

- Akkermans, P. W. C., *Onderwijs als constitutioneel probleem*. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom, 1980.
- Boekholt, P. Th. F. M., *Het lager onderwijs in Gelderland. 1795-1858*. Zutphen: De Walburg Pers, 1978.
- Boekholt, P. Th. F. M. & E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987.
- Boer, H. F. de & A. Heinsius, *Het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap en zijne instellingen. 1842-1892*. Amsterdam: Jac. Swildens, 1892.
- Bolkestein, G., *De wettelijke "neutraliteits"-bepalingen voor het openbaar onderwijs. Een geschiedkundig overzicht*. Groningen/Batavia: J. B. Wolters, 1939.
- Braster, J. F. A. & N. L. Dodde, Compulsory education in the Netherlands. In: G. Genovesi (Ed.), *Introduction, development and extension of compulsory education. Volume I*. Parma: Università di Parma, 1986.
- Braster, J. F. A., De toekomst van openbaar en bijzonder onderwijs. *Director*, 1987, nr. 226, 267-271.
- Braster, J. F. A. & N. L. Dodde, "Krimp en groei" in de negentiende eeuw. *Tijdschrift voor hoger onderwijs*, 1987, 5, 2, 67-75.
- Braster, J. F. A., Nederlanders over openbaar onderwijs. *School*, 1988a, 16, 10, 16-19.
- Braster, J. F. A., Schoolbesturen vergelijkenderwijs. In: A. M. L. van Wieringen, S. Karsten & J. Ax (red.), *Gemeenten en onderwijs*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1988b.
- Bruin, A. A. de, De contourennota en de ontmoetingsschool op basis van het tertium. In: M. Santema (red.), *Commentaren rond de Contourennota*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1976.
- Bruin, A. A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd*. z.p.: Ton Bolland, 1985.
- Buys, J. T., *De grondwet. Toelichting en kritiek. Tweede deel*. Arnhem: P. Gouda Quint, 1887.
- Costa, I. da, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823.
- Det, E. J. van, *Zestig jaren bondsleven. 1874-1934. Gedenkboek van de Bond van Nederlandse Onderwijzers*. Amsterdam: De Volharding, 1939.
- Diepenhorst, I. A., *De verhouding tussen kerk en staat in Nederland*. Utrecht: Kemink en Zoon, (z.j.)
- Diepenhorst, P. A., *Onze strijd in de Staten-Generaal. Deel I. De schoolstrijd*. Amsterdam: De Standaard, 1927.
- Dodde, N. L., *Een onderwijsrapport. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de invloed van een onderwijsrapport over onderwijsverbetering en -vernieuwing op de onderwijswetgeving na 1801*. 's-Hertogenbosch: Malmberg, 1971.
- Dodde, N. L., *Het Nederlandse onderwijs verandert. Ontwikkelingen sinds 1800*. Muiderberg: Coutinho, 1983.
- Dodde, N. L., Particulier initiatief in het Nederlandse onderwijssysteem. In: J. G. A. van Mierlo & L. G. Gerrichhauzen (red.), *Particulier initiatief in Nederland. Een bestuurskundig perspectief*. Den Haag: Vuga, 1988.
- Douma, H. (1922). *De ontwikkeling van het lager onderwijs in Nederland*. Zutphen: W. J. Thieme & Cie., 1922.
- Eck, P. L. van, *De openbare lagere school en de bijbel in de 19e eeuw*. Groningen/Batavia: J. B. Wolters, 1938.
- Ende, A. van den, *Handboek voor onderwijzers op de openbare lagere scholen binnen het Bataafse Gemeenebest. Eerste deel*. Amsterdam, 1803.
- Ende, A. van den, *Geschiedkundige schets van Neêrlands schoolwetgeving*. Deventer: J. de Lange, 1846.
- Giezen, A. M. van der, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland. 1795-1806*. Assen, 1937.

- Hentzen, C., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. Eerste deel. De vestiging van het staatsmonopolie. 1795-1813.* Nijmegen/'s Hertogenbosch/Antwerpen: L. C. G. Malmberg, 1920.
- Hoogenboom, P., Het geestelijke fundament van het openbaar onderwijs. In: H. A. J. Griep e.a. (red.), *Honderd jaar AVMO. Gedenkboek 1867-1967.* Amersfoort: G. J. van Amerongen, 1967.
- Hoorn, I. van, *De Nederlandsche schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs, 1796-1907.* Groningen, P. Noordhoff, 1907.
- Idenburg, Ph. J., *Schets van het Nederlandse schoolwezen.* Groningen: J. B. Wolters, 1964.
- Kalsbeek, F., J. Lens & J. B. Meijnen, *Van strijd en zegen. Gedenkboek van het christelijk onderwijs.* Leiden: Eduard IJdo, 1907.
- Kemenade, J. A. van, De openbare school; wezenlijk onderdeel van een vrij onderwijsbestel. In: J. A. van Kemenade, *Als de smalle weegbree bloeit.* Amsterdam: Bert Bakker, 1979.
- Kohnstamm, Ph., *J. J. L. van der Brugghen.* Amsterdam: W. ten Have, (z.j.).
- Koksma, F. M. C. E., *Het karakter van het Openbaar Lager Onderwijs.* Utrecht: P. W. van de Weijer, 1888.
- Koopmans, J., *De vaderlandsche volksschool tijdens de Republiek en hare roeping. Haar streven in overeenstemming en in strijd met den volksaad.* Dordrecht: A. van der Hoeven, 1894.
- Lam, A. B., *Openbaar of bijzonder onderwijs? De visie van mr. J. J. L. van der Brugghen op het schoolvraagstuk in Nederland.* 's Hertogenbosch: L. G. C. Malmberg, 1969.
- Langedijk, D., *Groen van Prinsterer en de schoolkwestie.* Den Haag: J. N. Voorhoeve, 1947.
- Langedijk, D., *De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs.* Delft: Van Keulen, 1953.
- Leune, J. M. G., De bestuursvorm van het openbaar onderwijs ter discussie. In: P. W. C. Akkermans & J. M. G. Leune (red.), *Het bestuur van het openbaar onderwijs.* Den Bosch: Malmberg, 1983.
- Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs, 1796.*
- Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* Amsterdam: Centraal Station, 1934.
- Meylink, A. A. J., *Officiële geschiedenis der wet van 1806 voor het lager schoolwezen en onderwijs.* 's Gravenhage: J. & H. van Langenhuysen, 1857.
- Noordam, N. F., De "christelijke en maatschappelijke deugden van onze eerste schoolwetten. *Pedagogische Studiën*, 1966, 43, 289-303.
- Noordam, N. F., *Inleiding in de historische pedagogiek.* Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981.
- Oosterlee, P., *Geschiedenis van het christelijk onderwijs.* Haarlem: De Erven F. Bohn, 1929.
- Reinsma, R., *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II.* Den Haag: N.V. Voorheen van Keulen Periodieken, (z.j.).
- Schama, S., *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813.* New York: 1977.
- Scholten, L. W. G., *Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848.* Utrecht: Fa. Schotanus & Jens, 1928.
- Velde, I. van, De maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het volksonderwijs. *Pedagogische Studiën*, 1959, 36, 481-497.
- Wet van den 13den augustus 1857 (Staatsblad no.103), tot regeling van het lager onderwijs.* 's Gravenhage: H. C. Susan, C. Hz., 1857.

Curriculum vitae

J. F. A. Braster (1958) heeft onderwijssociologie gestudeerd aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Is sinds 1986 werkzaam als onderzoeker, thans bij het Rotterdams Instituut voor Sociologisch en Bestuurskundig Onderzoek van die universiteit. Is auteur van "De inspecteur en de school" (Rotterdam, 1987) en publiceerde diverse artikelen m.b.t. de geschiedenis van het onderwijs en over het functioneren van schoolbesturen. In 1988 kreeg hij voor zijn bijdrage aan de Onderwijsresearchdagen de VOR-prijs. Hij werkt momenteel aan een dissertatie over de identiteit van het openbaar onderwijs.

Adres: RISBO, Afdeling Onderwijsonderzoek, Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam

Manuscript aanvaard 15-11-88

Summary

Braster, J. F. A. "The "neutrality" of public education in the Netherlands." *Pedagogische Studiën*, 1989, 66, 119-130

Public education in the Netherlands is governed by corporate bodies. Public schools are accessible to all children and undenominational. The so-called 'neutrality' of public education is an expression of the idea that public schools ought to be objective in matters concerning religion and view of life. It is an effect of the separation of Church from State and of the philosophy of Enlightenment at the end of the 18th century. This article deals with the debate on the "neutrality" of public schools in the period 1795-1857. Attention is paid to the role of the state and private organizations who defined the identity of public schooling.